

HIVATALOS JELENTÉSE

Kovács János igazgató tanárnak, melyet mint a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ ez évi közgyűlésére küldött képviselő az unitáriusok E. K. Tanácsához f. évi július 31-én beadott.

Méltóságos és főtisztelendő E. K. Tanács!

Van szerencsém a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ ez évi közgyűlésén és általában Angliában tett képviselői működéséről jelentésemet megtenni.

Utamra f. évi május 28-án indultam el. Budapesten az ot-tani hitrokonok külön megbízatást adtak saját ekkleziájuk részéről. Tudván azt, hogy angol hitrokonaink mennyire érdeklődnek az unitárius mozgalmak iránt külföldön, a fővárosból Trieszt- és Velenczén át, Milánó felé mentem, hogy Bracciforti Ferdinándó tanárral, ki az unitarismusnak lelkes apostola, találkozam. Nagyon jól esett, hogy felkerestem s bámulta három százados multunkat, valamint szabadelvű és demokratikus alapon nyugvó szervezetünket. Neki sok nehézséggel kell küzdenie, de nem retten vissza. Ugy teszen, mint hajdan az apostolok, ha az egyik helyről elüldözik, más helyet keres magának. Sok ideig a „gyermekkert“ helyiségében prédikált, de a bigott szülők fenyegetései következtében a tanítónő kénytelen volt a termet tőle megtagadni, de Bracciforti újból egy nagy termet bérelt ki, hol jelenleg egy nem régiben áttért jeles r. kath. szónokkal együtt hirdetik az unitárius elveket. Bracciforti megkért, hogy őket is képviseljem az évi gyűlésen s e végre megbízó levelet is küldött Londonba.

Miután utam Turinon keresztül folytattam Páris felé: nem tehettem, hogy hazánk nagy fiát s az újabbkori magyar történelem legfeltűnőbb alakját, Kossuth Lajost meg ne látogassam, az iránta való határtalan tiszteletből, mely bé kell vallanom, hogy 1871—1872-ben az angolok között még inkább fokozódott. Az ő neve most is varázsként hatott s az angol unitáriusok rokonszenvét irántunk bizonyára nevelte. En vele nevelésügyi kérdésekről s az angolokról társalogtam. A magyar unitáriusokról a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott, iskoláinkról kérdezősködött s egy iskolai „Értesítő“-t ott is hagytam, melyet szívesen fogadott.

Párisban a pünköszt első napján szintén felkerestem a mi szabadelvű protestans barátainkat, kikkel a néhai Coquerel Athanáz közvetítése által jöttünk közelebbi ismeretségbe. Coquerel István, az előbbinek testvére s a „Renaissance“ szerkesztője, Charruaud s mások a legszívélyesebben fogadtak s felkérték

hogy hitrokoni üdvözlétüket s rokonszenvüket fejezzem ki az angol unitáriusoknak. E szerint én három nemzet szabadelvű keresztényeinek érzelmeit voltam tolmácsolandó a gyűlésen s jó hatása megis volt, mert azt a megjegyzést tették, hogy Kovács tanár az összekötő kapocs a magyar-olasz és francia szabadelvű keresztények között.

Londonba megérkezve, szállásom a társulat titkáránál volt kijelölve, de egykori kedves tanárom, M a r t i n e a u Russel előleges szives meghívását fogadtam el, kinek vendégszerető házában voltam Londonban tartózkodásom egész ideje alatt.

L o n d o n b a való megérkezésem után legelső teendőm volt, hogy a társulat titkárát felkeressem s tőle holmi utasításokat kérjek. A titkár nagyon előzékenyen fogadott s együtt megbeszéltük, hogy minő alkalommal beszélhetek részletesebben ügyeinkről, s különösen a budapesti mozgalomról.

A társulat évi közgyűlése rendszeren két nap szokott megtartatni, de evel kapcsolatosan többféle társulatok s egyetek tartják gyűléseiket, a melyekben meghívás következtében én is részt vettem. Legelső volt ezek közül a „Taylerian Society“ („Tayler Társulat“) mely évi gyűlését jun 7-én d. u. 1/4 órakor tartotta az University Hall-ban. E társulatot a néhai boldog emlékü Tayler nevére s emlékére alapították hálás tanítványai kegyeletből 1874. E társulatnak célja: a theologiai tudományok művelése és fejlesztése felolvasások és vitatkozások által. Iránya szabadelvű és teljesen felekezetnélküli. A tagokat ajánlás útján választják. s mind jeles theologusokból áll. Működéseiket még eddig nem hozták nyilvánosságra, de a jelen gyűlés alkalmával a titkár, D r u m m o n d tanár, azt indítványozta, hogy indítsanak meg egy tudományos folyóiratot, a mely a társulat organuma lenne, s a melyben a felolvasásokat kiadnák. A folyóirat megindítására nézve többfelé ágaztak a vélemények. Miután a vendégeknek is meg volt engedve a vitatkozásban részt venni, én is hozzá szóltam a kérdéshez s a folyóirat megindítása mellett felhozott érveim némileg elősegítették annak elhatározását.

Hogy minő viszonyban vannak angol hitrokonaink jelesei a más vallás felekezetűekkel, mutatja az a tény, hogy e társulat gyűlésén Dr. A b b o t t anglikán egyházbeli jeles tudós és a Cityben levő egyik iskola igazgatója elnökölt s egy felolvasást is tartott. Egy másik felolvasó G e l d a r t nevű unitárius pap volt, ki nem rég lépett ki az angol egyházból.

Az évi közgyűlés jun. 8-án d. e. 11 órakor az essex streeti templomban isteni tisztelettel kezdődött. Az egyházi beszédet C o e Károly boltoni lelkész tartotta V. Móz. 6, 6 alapján. E s e z i g é k, m e l y e k e t a m a i n a p p a r a n c s o l o k n e k e d, l e g y e n e k a t e s z i v e d b e n.“. A kitünő szónok tartalmas beszéde nagy hatást gyakorolt a nagyszámu hallgatóságra. Az istenitisztelet végeztével gyűjtés volt, mely 312 frtot eredményezett. Egy órai szünet után elkezdődött a gyűlés, mely

minden tekintetben olyan, mint a mi főtanácsi gyűlésünk a val különbséggel, hogy az nyilvános, és a nők is jelen lehetnek. A gyűlést a társulat elnöke James Henrik parlamenti tag nyitotta meg, mire a pénztárnok és titkár felolvasták az előre kinyomtatott jelentéseiket. A pénztári bevétel 38,350 frtra ment s ugyanaz ki is adatott. Hogy mily nagy mérvben nyilvánul az áldozatkészség angol hitrokonainknál vallási czélokra, csak azt említem meg, hogy a múlt évben Courtauld Sámuel 4,000 font sterlinget, Wrigley Tamás, pedig 5,000-et hagyományoztak.

Az Ierson Henrik derék titkárjelentése nyilván mutatja a társulat hasznos és tevékeny működését minden irányban, mely az unitárizmus terjesztését és erősítését czélozta mind Nagy-Britanniában, mind külföldön. A külföldi szabadelvű keresztényekkel folytatott érintkezésről és viszonyról felemlíti, hogy a német „Protestans Egyletnek“ múlt évi, Gothában tartott gyűlésére Geldart lelkészt küldötte a társulat követül, a hollandi „Protestans Egylet“ gyűlésére pedig Wicksteed Fülöp jeles papot és író. A magyar unitáriusokat illetőleg ez áll a jelentésben: „Magyarországi unitárius testvéreinkkel folytatott közlekedésünk a legérdekesebb és oly természetű, melyből a jövőben jó gyümölcsöket várhatni. Ferencz József püspök a választmányának megküldötte Channing „Tökéletes életének“ magyar fordítását és kifejezte, hogy a fordítók óhajtják más jeles műveknek is nemzeti nyelvükre átültetését.“ A választmány elhatározta, hogy ezután a „Manchester New-College“-ba menő magyar tanulónak a segélypénzt 3 évig fogja adni. Továbbá a Budapesten létesítendő rendes papi állomás költségei fedezésére az amerikai unitárius társulat felajánlott 100 font sterlinget, a brit és külföldi unit. társulat pedig szintén 100 fto t s ez ügy kivitelére nézve Ferencz József püspök ural érdekes levelezést folytatott. Mindezek örvendetes tudomásul vétettek.

A külfölddel való összeköttetésre nézve s a szabadelvű kereszténység előhaladását illetőleg még kedvező híreket közölt a titkár Olaszhonból, hol Bracciforti több év óta hirdeti az unitárius vallást, továbbá Indiából és Ausztraliából, hol már szintén számos unitárius egyház alakult.

A titkári jelentés után következett az előre kijelölt hivatalnokok megerősítése, azután pedig a külföldi követek hivatalos üdvözlése. E tiszte t Gordon Sándor belfászt i lelkész teljesítette. „A gyűlés nagy örömmel fogadja — így szól — Bachelor György és Bush Vilmos lelkészeket, mint az amerikai unitárius társulat képviselőit, valamint Dall Károly lelkészt is nevezett társulatnak Indiában működő missionariusát, szívéből rokonszenvez a társulattal és kívánja, hogy a két társulat minden lehető uton együtt működjék az emberek közt az igazságnak és erkölcsiségnek előbbvitelére.

Ezután Gordon ur felolvasnán a Committee jelentéséből a reám vonatkozó részt: „Hogy a gyűlés szívélyesen üdvözli Kovács tanárt, mint a magyar unitáriusok E. K. Tanácsának képviselőjét, különösen ebben a minőségben, a ki már előttünk jól ismert és becsült mint a Manchester New Collegenak egykori növendéke, s egyszersmind legjobb kívánatait fejezi ki a magyar egyházak szellemi és erkölcsi jólléte iránt, s teljes reménye van, hogy ama törekvésüket, hogy Budapesten, az amerikai és angol társulatok segélyével, unitárius istentiszteletet állandósítsanak, Isten segedelmével siker koronázza“ — így folytatta beszédét „Kovács barátom oly közel áll szívemhez, hogy azt szavakkal nem fejezhetem ki, s csak azt mondom, hogy a szívélyes fogadással benne azok képviselőjét tisztelik meg, a kiknek céljuk az unitárius istentisztelet számára állandó templomot építeni, s remélem, hogy e nemes vállalat kiviteléhez készséggel járulnak. Jóllehet a tulajdonképeni Magyarországon nincs unitárius templom, de egy ily templomhoz megkívántató csira létezik nem csak Budapesten, hanem más helyeken is, s a terv kiviteléhez csak is „anyagi segély“ szükséges. A Gordon beszédjét zajos tapsokkal fogadták, s mikor az állványra kiállottam az egész férfi és női közönség felállva a legmelegebb rokonszenv nyilvánításával fogadott. Én ez alkalommal a következő beszédet tartottam:

Tisztelt elnök ur, uraim és hölgyeim!

„Legelsőbbben is fogadják őszinte szívből jövő köszönetemet ama szívélyes és testvéries fogadtatásért, a melyben engem részesítenek. Én ezt nem annyira a saját személyemnek, mint ama ténynek tulajdonítom, hogy én egy olyan egyházhoz tartozom, mely az unitarismusnak a legrégebb bástyája az egész világon, (halljuk! halljuk!) és hogy én amaz egyház Képviselő Tanácsának vagyok a küldöttje, mely a Brit és Külföldi Unit. Társulat nagyszerű működését nagyra becsüli és méltányolja. Tiszt. elnök ur, uraim és hölgyeim! én nem találok szavakat amaz érzelem kifejezésére, hogy mily boldog vagyok e perczben és pedig a következő okokból. Ugyanis évekkkel ezelőtt az a nagy szerencse és előny jutott osztályrészemül, hogy a M a n c h e s t e r N e w - C o l l e g e - b a n o l y k i t ű n ő tanárok előadásait hallgathattam, mint a hirneves Dr. Martineau és társai; alkalmam volt meggyőződni a felől, hogy nevezett intézetben a theologiai kérdéseket épen oly szabad szellemben, világosan és alaposséggal tárgyalták, mint a hogy a politikai ügyeket szokták az önök parlamentjében, s az ott hallott eszméknek az én pályámra nagy befolyásuk volt s van jelenleg is. Továbbá, a midőn Angliát elhangyandó voltam 1872. jul. 6-án az „Inquirer“-ben megjelent bucsu levelemben azt a hő ohajtásomat fejeztem vala ki: „hogy nem az utolsó pillantást vetettem kedves angol barátimra, s nem állottam utolszor az önök szabad és vendégszerető partja-

in“ — e z az a miért oly boldognak érzem magam jelenleg, hogy viszont önök között vagyok, hogy ígéretemet beválthattam, s hogy szerencsés vagyok személyesen átnyújtani az E. K. Tanács és budapesti unitáriusok üdvözlő iratait, a melyeknek a felolvásásra ezennel szabadságot veszek magamnak.“ Ekkor felolvastam az üdvözlő iratokat, melyek a következők *):

Üdvözlő irata

a budapesti unitáriusoknak a Brit és Külföldi Unitárius Társulat közgyűléséhez.

Igen tisztelt Uraim!

A magyar unitárius vallásközönség püspöke Főtisztelendő Ferencz Jó-zsef úr Budapestre, Magyarország fővárosába jöven és az itten élő unitáriusokat f. május hó 19-én egy gyűlésbe összehíván, előadta, hogy a Brit és külföldi unitárius társulat comitéje tisztelt titkárával, Ierson Henrik ural folytatott levelezés örvendetes következménye a lett, hogy az Associatio a maga és az ámerikai unitárius hitrokonaink részéről a Budapesten megalapítandó rendes unitárius anya-egyházközség segélyezésére évenként 100—100 font sterling ajánlatot fel oly hozzáadással, hogyha mi budapesti unitáriusok ezen nagylelkű segélyt képesek leszünk évenként annyival pótolni, hogy egy állandó anyaeklézsiát, azaz rendes lelkeszt és állandó imaházat tarthatunk fenn.

Midőn önöknek, tisztelt hitrokonink, a magyar unitáriusok iránt tanusított eme nagylelkű és valóban keresztényi újabb nemes áldozatukért hálás köszönetünket nyilvánítjuk: egyszersmind a legkomolyabban fogadjuk, hogy részünkről teljes buzgalommal és minden igyekezettel arra fogunk törekedni, hogy a mi legforróbb vágyunk és az önök intentioja létesüljön, hogy t. i. itt hazánk fővárosában egy önálló és virágzó unitárius anyaeklézsia létrejöjjön, virágozzék és minél rövidebb idő alatt a maga erején is fennállhasson, sőt magából Magyarország más nagy városaiban is új unitárius egyházközségeket teremtsen.

Ismételve köszönjük a számunkra megszavazott segélyt s kérjük egyfelől, hogy ezen hálás köszönetünket ámerikai hitrokonainknak is tudokra adni sziveskedjenek és másfelől igérjük ismételve, hogy a magunk részéről teljes erőnkől mindent meg fogunk tenni, hogy most alapítandó egyházközségünk minél erőteljesebb virágzásra jusson a magyar, valamint a külföldi unitárius egyházaknak közös dicsőségére!

Megbizottunk Tisztelendő Kovács János ur részletesebben fogja önöknek elbeszélni állapotunkat, terveinket, eddig kifejtett erőnket s reményeinket.

Most pedig a Jézus Krisztus szent nevében üdvözölvén önöket, keresztényi szeretettel vagyunk önöknek

Igen tisztelt hitrokonink az Urban

szerető atyjokfiai

Budapesten. május hó 19-én 1881.

Hajós János,
gondnok.

Buzogány Áron,
titkár.

Az üdvözlő iratok végeztével kijelentém, hogy az o l a s z és f r a n c z i a szabadelvű keresztények megbizása folytán is a legmelegebb rokonszenvet van szerencsém kifejezni. Ezután így szóltam: „Nagyon óhajtanám egyházunkra és különösen a budapesti mozgalomra vonatkozólag felvilágosításokat adni, de jól tudom, hogy ez a gyűlés különösen a társulat ügyei elintézésére van szentelve, további értesítéseimet a holnapi gyűlésre

*) Az E. K. Tanácsét l. mult számunk 198. lapján közölve.

hagyom, a mikor, remélem, hogy talán alkalom adódik nekem hosszabb beszédre. Addig is újból köszönöm a rokonszenves fogadtatást a magam részéről és ama testvéries és barátságos érdekltséget, melyet amaz egyház iránt mutatnak, melyet szerencsém van képviselni. (Megjegyzem, hogy csak 10 percnyi idő volt adva a szólhatásra.)

Ezután Varga Dénes akademitánkat is, ki komoly törekvésével az angol unitáriusok rokonszenvét és becsülését megnyerte, az elnök üdvözölte a társulat nevében, kifejezve a társulat legjobb kívánságát jövő boldogsága és hasznossága iránt. Ez alkalomból F r e e k e l t o n lelkész szintén helyeselve (seconded) az indítványt, így szólott: „Meg vagyok győződve, hogy a jelenlevők mindnyájan komolyan érdeklődnek azon ifjú emberek iránt, a kik koronként a „Manchester New-College”-ban végzik be tanulmányaikat. A Kovács tanár jelenléte arról tanuskodik, hogyha ez intézkedést eddig el nem kezdtették volna, most kellene megkezdeniök. Ő nem kételkedik, hogy mindnyájan nagy gyönyörűséggel várták az Angliába való visszatérését ezen ifjak egyikének, hogy megmutassa, minő hasznos szolgálatot teljesít a társulat ezen intézkedése és segélye által. Ő hiszi, hogy Varga is, kivel többször érintkezett két év alatt, hasznára és javára lesz egyházának és épen ezért szerencsét és boldogságot kíván neki.” — Varga Dénes csinos beszédben köszönte meg a társulatnak a segélyt s általában a tapasztalt angol barátságot.

Jul. 9-én délelött, az úgynevezett conferentián, két felolvasás volt; az egyiket Wicksteed lelkész tartotta az „Ujtestamentum javított fordításáról”; a másikat Hops lelkész arról, hogy „Mikép kell a tömeg számára istenitiszteleket szervezni és vezetni?” Mindkét felolvasást élénk vitatkozás követte, melyben én, mivel inkább az angolokra tartozott, csak hallgatagon vettem részt. Délután 4 órakor kezdetét vette a nagyszerű banquet, melyet a Londontól 5 angol mértföldnyire fekvő híres Richmond parkban levő „Star és Garter” czimű szállodában rendeztek. A szálloda egy magaslaton van s gyönyörű kilátás nyílik a Themzére. Először a királynét köszöntötték fel s elénekelték a nemzeti himnust. Azután az elnök világi létére egy vallásos eszmékben gazdag beszéddel üdvözölte a szép számú férfi- és hölgy-közönséget. Utána Carpenter tanár a vallási és polgári szabadságért emelte poharát. A programm szerint a 3-ik helyre a magyar barátok üdvözlése volt téve. Spears Robert, a társulat korábbi lelkes titkára, a „Christian Freeman” folyóirat s a „Christian Life” heti lap szerkesztője a következő tartalmu beszédet mondta:

„Kovács tanár úr ezelőtt 10 évvel hagyta el országunkat, megnyerve mindazok becsülését és tiszteletét, kik őt ismerték. De még jobb győzelmet vívott ki hazájába visz-

szatérése után, a midőn az általunk annyira tisztelt néhai Kriza püspök leányának vonzalmát megnyerte, ki mostan neje. Ha jelen lenne az az urnő, bizonyosan épen oly szivesen fogadnók őt is, mint Kovács urat, ki a legrégibb unitárius egyháznak a képviselője közöttünk. Mindnyájunkat érdekeli az egyháznak a történelme, ismerjük az üldözések viharait, melyek hosszú időre meggyengítették. Történelmük, szenvedéseik arról tanuskodnak, hogy a hol a férfiak és nők mérsékelték, bölcsék és hűk, kiállanak bármily üldözést. Néhány évvel ezelőtt találkoztam Kossuthtal, s midőn a nagy hazafi megtudta, hogy unitárius vagyok, kezet szoritott velem, s így szólt: „Hazámban az unitáriusok a legjobb, legnemesebb, legtisztább jellemű és legderekbabb emberek közé tartoznak mindazok között, a kikkel találkoztam.“ Az amerikai Brace Károly, ki meglátogatta Erdélyt, egy nem unitárius lapban így nyilatkozott: „a legjózanabb, szorgalmasabb és értelmesebb emberek az osztrák császár és király országaiban az unitárius gyülekezetek között találhatók.“ — Most Budapesten épen egy hitközséget akarnak alapítani. Remélem, hogy az angol unitáriusok rokonszenveznek törekvésünkkel s a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ egész készséggel segít elő egy oly nemes vállalatot. Jelenleg a művelt világ minden részében tisztelettel adóznak Stephenson György emlékének a nemes műért, melyet ő, mint gépész végrehajtott, közelebb hozván az emberek egymáshoz. A társulat évek óta hasonló munkában fáradozik, eszmék és rokonszenv közlésére sineket kíván lerakni, nemcsak ez ország városai és falui közt, hanem magyar-honi barátaik és a föld legtávolibb részei számára is.

Ha a vallásos szabadságra irányuló nagy elveink sikerülnek, az csak a vallásunkban tanított egyenlőség és engedelmesség alapján történhetik meg és e hittal teljesen összhangzik az, hogy önt, Kovács ur, a legszívélyesebben üdvözljük és felkérjük, hogy vigye legmelegebb üdvözlésünket s rokonszenvünket magyar-honi testvéreinknek.“ — E lelkesülten fogadott szavak elhangzása után a következő beszédet tartottam:

Tisztelt elnök ur, uraim és hölgyeim!

„Lelkem mélyéből köszönöm a szíves fogadtatást nemcsak a magam részéről, hanem mintegy 60,000 unitárius nevében is. Köszönetet mondok a testvéries rokonszenvért, valamint a nemeskeblű segélyezésért. Fogadja a brit és külföldi unitárius társulat, valamint önök mindnyájan, viszonzásul a magyar unitáriusok s azok képviselői feje Főt. Ferencz József jeles püspök legmelegebb érzelmeinek kifejezését, mely érzelmeket tolmácsolni vagyok küldve. Ez alkalommal hangsúlyozni kívánom, hogy mily végtelenül jól esik lelkennek, hogy az önök gyűléseiken s ünnepélyeiken jelen lehetek. Az angol nemzet iránt való benső ragaszkodásom megszilárdítására igen nagy befolyással volt néhai boldog emlékü apósom

Kriza János, ki az angol nemzetet bámulta s irodalmát előszeretettel tanulmányozta s nagyon örvendett az angol és magyar unitáriusok között létrejött testvéries viszony felett. Mi mindig figyelemmel kísérjük az önök sikereit; azokat úgy tekintjük, mint a miénket s örvendünk rajtok. Szeretjük az alaphangot Angliából venni. Mindig főszlyt fektetünk a nagy angol nemzet véleményére s példájára, mely az emberiségnek oly sok kitünő gondolkozót adott. Az önök nagy szellemi vezetőinek nevei, mint: Shakspeare, Milton, Buckle, Faraday, Macaulay, Carlyle, Eliot György, Mill Stuart, Darwin, Smith Ádám. Priestley, Dr. Channing és Dr. Martineau Jakabé, igen ismeretesek nálunk. És hogy a magyarok igazán becsülik a felhozott jeles férfiakat, meggyőződhetnek abból, hogy műveik nagyobbára mind le vannak fordítva magyar nyelvre s azokat gazdag és szegény egyaránt olvassa. Önök meglepetéssel fogják hallani, hogy az angol nyelv oly jól van képviselve Magyarországon, különösen Budapesten és Kolozsvárt (hol angol társalgó körök is vannak), hogy angol felolvasásokat is lehet tartani, melyet 1879-ben Chalmers ur is tartott az önök két vezérférfiának: Disraelinek s Gladstonenak politikai szerepléséről. Nemesak a férfiak, hanem a nők is igen kedvelik az angol irodalmat, erkölcsös, józan és komoly irányáért. Ugy, hogy én jogosabban mondhatnám — mert nem tartozom az angolszász fajhoz — azt, a mit tegnap az én amerikai képviselőtársam, Bush úr mondott, hogy: „az angol nyelv maholnap világnyelv lesz.“ Én inkább idézhetem Arndt amaz állítását, hogy: „Az angol nyelv oly hatalmasan tekint a világegyetembe, mintha Neptun három águ szigonyának egyik ágát a szigetre, másikat a tengerre s a harmadikat a continensre szegezte volna.“

Ide jövő utamban meglátogatván Kossuthot, a nagy hazafi és híres szónok így szólott hozzám: „Örvendek kedves barátom, hogy önök összeköttetésben vannak az angol és amerikai unitáriusokkal; mondja meg nekik, hogy Angliát, s különösen Skotiát második hazámnak tekintem; terjeszszék elveiket Magyarországon oly széles körben, a mennyire csak tehetik; az ők hitök az egyedüli, melynek jövője van; az egyedüli, mely hat az értelemre és érdeklődővé teszi a közönyt is: szivemből sikert kívánok a budapesti vállalatnak.“ (Itt a budapesti ügyről bővebben beszélve, így folytattam.) A kik e vállalatot valósítani akarják, mivel és jó emberek, de nem elég gazdagok arra, hogy segély nélkül telessék; s a siker főleg attól a rokonszenvtől és támogatástól függ, melyet Angliából és Amerikából remélnék. Sokan vannak Magyarországon a más vallásfelekezetűek között is, kik az unitáriusokkal rokonszenveznek. Az unitáriusok nálunk is, mint önöknél, a mivelődés harcosai. Iskoláinkra nagy szlyt fektetünk s más vallásuak is nagy számmal tanulnak azokban. Nevelésünket

illetőleg csak egy bizonyítékot hozok fel. Ugyanis a „Középtanodai tanáregylet“ közlönyének 1881-ik évi 15. száma szerint (ápril 15.), míg (1880-ban) a r. katolikusok között egy gymnasiális tanuló esik 430 lélekre, a g. katolikusok között 946-ra, a g. keletiek között 1002-re, a reformátusok között 420-ra, a lutheranusok között 307-re, az unitáriusok között 100-ra, az izraeliták között 97-re.

Szükségtelen említenem, hogy az irodalmi és vallási rokonszenv nem az egyedüli kötelék közöttünk. Anglia és Magyarország a 17-ik évszázban két erődje volt az alkotmányos szabadságnak. Az angol „Magna Charta“ és a magyarok „Aurea Bullája“ sokban hasonlítanak egymáshoz. A mi a vallásos érzelmet és szabadságot illeti, a gondolat és fejlődésnek szintén ugyanazon jelei fedezhetők fel a két országban, s különösen az unitáriusok között. És e szellemi és erkölcsi fejlődéseknek összeköttetése is kétségtelenül mélyen az emberiség szívében van. De abban az összeköttetésben is igazi valóság van, a mely rokonszenvből és kölcsönös bizalomból keletkezik. A társadalmi téren, a mult időkbén, hány jeles gondolkozó halt el s mennyi mozgalom semmisült meg az elszigeteltség miatt, a melyek boldogíthatták volna a világot, ha bátorítva lettek volna ama tudat által, hogy még valahol rokon lelkek üdvözlik és hasonló tevékenység támogatja őket; épen ugy, a midőn két vékony szálkát külön meggyujtanak: könnyen kialhatnak, de összetéve, lángra lobbannak. Így a magyar unitáriusok is Kelet-Európában 300 évig el voltak szigetelve, de végre rendkívüli nagy örömsünkre, Angliában és Amerikában rokonlelkekre találtunk, s a rokonszenv évről-évre a személyes látogatások által szerencsésen megszilárdult s reméljük, hogy a testvéri szeretet és egység kötelékei az angol, amerikai és magyar unitáriusok között hovatovább mind erősebbek lesznek.

A mi egyházi szervezetünket illeti, az egészen különbözik mind az anglikán, mind a r. kath. egyházakétól. A püspök csak első az egyenlők között, igen csekély fizetésért sok munkát végez. Továbbá ne gondolják, hogy nálunk egyházi kényuralom van; ellenkezőleg, egyházunkban a legnagyobb szabadság létezik. Mi úgy vélekedünk, hogy a szervezet nem korlátolja az egyéni szabadságot, melyet mi is épen annyira becsülünk Magyarországon, mint önök itt Angliában. Mi úgy vagyunk meggyőződve, hogy a kik a szervezett tevékenységet pártolják, épen oly lelkes barátai az egyéni szabadságnak, mint azok, a kik ellene vannak.

Ugyanabban az értelemben, a mint mi az unitárius nevet vesszük s őseink is gyakorolták: azt óhajtanám, hogy önöknek is lenne egy püspökük, mint teszem fel Dr. Martineau, s amerikai barátainknak egy Clarke Freeman J. A mi szervezetünk s az unitárius elvekhez való hűre

gaszkodás tartotta fenn őseinkat hazánk története válságos körülményei között.

Az unitárizmusnak gondviselésszerű elhivatása az, hogy az egység nagy eszméjét az egyetemesség változatossága közegette is előmozdítsa, a szabadság feláldozása nélkül. E tekintetben a mi keresztény hitünk számára kitünő hely van kijelölve a jelenkor eme vallásos válságában. És én reméllem, hogy önök, az amerikaiak és mi egyesülni fogunk e szent cél valósítására a vallási közöny ezen napjaiban. Most, a midőn keleti Európát a pártok czivódásai izgatják és a különböző osztályok igényei háborgatják; nagyon jó, hogy mi egy olyan egyház körül csoportosulhatunk, a mely szabadságon, jótékonyzágon, és igazságosságon épült fel és a melyet a legmagasabb célok lelkesítenek az emberiség jóléte iránt.

Bucsuszavamban legyen szabad azon reményemnek kifejezést adnom, hogy a barátságos viszony az angol és amerikai unitárius társulatok és a mi egyházunk között fennmarad és erősödik és az a jó mag, melyet mi az önök segítségével elhintünk: százannyit terem!... Ezután Bracciforti tanárnak a társulathoz intézett üdvözlő levelét olvastam fel. Az érdekes banquetet az amerikai követekre, Dallra, az elnökre és titkárra mondott köszöntők zárták be. Ezzel a társulat gyűlései, melyeknél lelkesültebbek és reményteljesebbek aligha voltak, bevégeződtek.

Junius 10-én d. e. a „Vasárnapi Iskola Társulat“ évi közgyűlésében vettem részt. Itt az elnök felhívására, jöllehet csak 5 percznyi idő állott minden szónoknak rendelkezésére, a következő beszédet tartottam: „Örömmel jelenthetem, hogy a vasárnapi oktatás a mi főtanodánkban igen szép sikerrel folyt. A magyarok általában nagyon érdeklődnek a közmivelés ügye iránt, a mit az a körülmény is bizonyít, hogy a népnevelésügyi törvény nálunk még 1868. meghozatott, s így Angliát e tekintetben két évvel megelőztük. S örömmel mondhatom, hogy az említett törvény szentesítése óta a köznevelés ügye Magyarország minden részében bámulatos haladást tett; és miként az unitáriusok Angliában a népnevelés terén úttörők közé tartoznak, szintén ez az eset volt Magyarországon is. Mindenik ekkleziáinkban jó népiskola van, s csaknem minden unitárius tud írni és olvasni.

Eddigi, valamint a jelen gyűlések alkalmával szerzett tapasztalataim arról győztek meg, hogy a nevelés vallásos oktatással sehol sincs annyira összekötve, mint Angliában, és sehol sincs meg az a mély vallásos érzés, a mely itten még a világiak beszédein és társalgási modorán is meglátszik; nagyon dhajtanám, hogy a Continensen is a világiak az itteniekhez hasonlók volnának. A németeknek lehetnek jobb iskoláik, mint az angoloknak, hanem ők nem egyesítik a vallást oly módon

a neveléssel, mint Angliában s a gyakorlati életnek sem felelnek meg annyira. Én meg vagyok győződve, hogy ha egy társadalmi forradalom áll be (s félek, hogy egy ily nagy válság előestéjén állunk) Anglia lesz az egyedüli ország, melyet egy ily válság nem fog megrázkódtatni, a mély vallásosság következtében. (Itt felemlítettem, hogy eddig a német rendszert használtuk, de közelebről Felméri egyetemi tanár igen érdekes munkát adott ki az angol nevelési rendszerről). Végül szerencse kívánatomat fejeztem ki azok iránt, a kik a vasárnapi iskolai oktatás nagy munkájának kivitelén fáradoznak, a mely a gyermekek hétköznapi életét is áthatja; mi is igyekezzünk e rendszert terjeszteni hazánkban!

Ugyanaz nap estve a papok évnegyedes gyűlésén jelentem meg, a mely épen olyan mint a mi egyházköri gyűléseink. A világ különböző részeiből gyűltek össze ide a papok. Hollandi és sweitzi is volt. A fő kérdés egy „National Conference” megalapítása körül forgott az amerikaiak szerint. B a t c h e l o r, az amerikai nemzeti Conferentia volt titkára adott e tekintetben részletes tudósításokat. Élénk eszmecsere fejlődött ki. Én is néhány fő vonásban előadtam a mi egyházunk szervezetét, s főtanácsunkat összehasonlítottam az amerikai Conferentiával; elmondtam, hogy ők is ugyanazt cselekszik, a mit mi, csak más nevezet alatt.

Junius 11-én estve a Dr. Williams könyvtár bizottsági ülésében s vacsoráján voltam. Dr. William, egy protestáns pap volt, s minden vagyonát kegyeletes célokra hagyta 1716-ban. A nevérol nevezett ingyen könyvtár 23 ezer kötetből áll. A vagyont egy 23 tagból (fele egyházi, fele világi) álló bizottság kezeli; s örömmel jelenthetem, hogy e bizottság elnöke, jegyzője s a könyvtárnok is mind unitáriusok. Az ösztöndíjakban csak protestánsok részesülhetnek. E gyűlés már privát jellegű volt.

Junius 12-én. London egyik unitárius templomában prédikáltam. A társulat titkára is jelen volt. Éz alkalomból a gyülekezet rendes lelkesze, Rev. Clayden (a Daily News szerkesztője) a prédikálásomra vonatkozólag, az „Inquirer” junius 18-iki számában a következő megjegyzést tette:

„Kovács tanár, a kolozsvári unit. főtanoda igazgatója, a „Kentish Town”-i (London) templomban, nagy és mélyen érdeklődő gyülekezet előtt prédikált. Kovács tanár ur tőkéletes mester az angol nyelvben; beszédjét nagy érthetőség és erővel adta elő, és a mi igen figyelemre méltó, nagyon kevéssé idegen hangszózással. A beszéd sajtószerű (idiomatic) angol szerkezetű volt, az angol irodalomból való idézetekkel, a mik ez irodalommal való igen széles ismeretéről tanuskodnak. A szt. leczke II. Sámuel XXIII. 16. verséből volt véve. Szónok Dávid király helyzetéről élénk képet rajzolt elő, a ki el lévén zárva a filiszteusok által a

bethlehemi kuttól, a melyből egy üditő italért esedezett. A három erős férfi keresztül törte a tömeget, egy ital vizet hoztak a király számára, a ki azonban azt nem itta meg, hanem, mint áldozatot kiöntötte az urnak.

Szónok aztán teljes erővel vont párhuzamot ez esemény és elődeink hősiessége között, a kik Angliában, mint Magyarországon, megnyerték a vallásos szabadságot számunkra, a zsarnokság és elnyomatás seregeinek hatalmából kiszabadítván. Az ily drága áron vásárolt szabadságot nem kell egyszerű önmegelégedéssel élvezniük, hanem emlékezzünk meg, hogy nekünk a mások által kezdett munkát tovább kell folytatnunk. A beszéd behatólag utalt a hűség-, igazság és szabadságra, a melyek eképpen szereztek meg és maradtak reánk. Az említett vasárnap délután egy régi kedves családhhoz voltam hivatalos, a hol már 8-ikán nagy estély volt. E család neve Lawrence Edwin Esq. Ez áldozatkész uri ember, valamint sógornéja Smith t. kisasszony 50—50 font sterlinget ajánlottak fel a budapesti templom-alap javára. Én eleinte megköszönve jó indulatjukat, nem akartam elfogadni, mondván, hogy én nem jöttem kéregetni, s inkább adják a társulat titkárának. De ők határozottan kijelentették, hogy csak nekem adják át s vegyem is el, s vigyem magammal Budapestre. Így keletkezett önkéntes adományozás utján az a 150 font sterling, vagyis béváltva 1740 frt., melyet a főtiszt. püspök urnak nyugta mellett átadtam; s a mely, valamint az adakozók nevei is az „Inquirer“ jul. 2-ik számában, valamint az „Unitárius Herald“ és „Christian Life“ című lapokban közölve van. S ezuttal a gyűjtés is meg van indítva, mert az említett közlés végén ez áll: „A társulat titkára Ierson Henrik, örömmel elfogadja a további kegyes adományokat a nevezett célra, s azt főt. Ferencz József püspök ur kezéhez készséggel elküldi.“ Itt megjegyzem, hogy a budapestiek felhívóját nem küldözték szét, de már az ut meg van egyengetve. Eljövetelem óta Shaen lelkész küldött is már 2 fontot; mely 23 frt és 20 krt tesz, s így összesen 1760 frt és 20 kr.

Junius 19-én a F r e c k l e t o n lelkész ur meghívása következtében az „Islingtoni“ templomban (London) reggel ujból prédikáltam, s estve pedig a társulat titkára kívánságára egy felolvasást tartottam.

E kettős működésemről az „Inquirer“ junius 25-iki számában a következők olvashatók:

„Kovács tanár ur, Magyarországból, a mult vasárnap reggel prédikált, s estve felolvasást tartott. Reggeli beszédében ama kötelességeket tárgyalta hathatósan, a melyek részünkbe jutottak, hogy legyünk hivek azon igazságokhoz, a melyekért előbbeni nemzedékek itt és Magyarországon, különböző üldözések közepett, férfiasan küzdöttek. Felhívta hallgatóit, hogy törekedjenek Isten és emberek előtti felelősségüket azon ki-

váltságok böles és szorgalmas használatáért, a melyekhez mások munkái által jutottak, a kiknek önmegtagadó és önfeláldozó példája egész komolysággal lelkesítse a szabadelvű kereszténység befolyásának kiterjesztésére.

Estvéli felolvasásában az erdélyi unitárius egyházzól érdekes történelmi képet közölt és elbeszélt néhány főbb vonást az egyházi kormányzat és isteni tisztelet jelenlegi módjairól és a népnevelésre fordított törekvéseikről. Kiemelte, hogy Erdélyben az unitárius vallás a népnek is vallása, s ez mintegy megczáfolja azt az állítást, hogy az unitárius vallás csak a műveltek számára való. Végül szónok komolyan folyamodott az atyafiak jóakaratu segélyéért a Budapesten szándékolt templom építésére.

Jun. 20., 21. és 22-én a „Manchester New Collegeben“ tartott vizsgálatokon voltam jelen, hol szintén bő alkalom nyílt a vezérférfiaknak részletes felvilágosításokat adni egyházi ügyeinkről s iskoláinkról. Különösen Darbshire titkár urnak adtam kimerítő tudósítást papnevelő-intézetünkről, s gymnasiumunkról. Ez alkalommal találkoztam Allen Henrik, a harwardi egyetem (Amerikában) jeles tanárával, Dr. Martineau-nál. Allen tanár úr meg is ígérte, hogy az aug. 28-án tartandó főtanácsunkra le fog jöni.

A M. N. College ünnepélyes bezárása jun. 22-én történt, mely alkalommal nagyszámu férfi- és hölgyközönség részvétele mellett, Dr. Sadler intézett igen alkalomszerű és mély benyomást keltő beszédet a papnövendékekhez. Figyelmeztette őket, hogy ők ama 2000 confessor (hitvallók) utódai, a kik két évszázaddal ezelőtt mindenöket feláldozták azért, hogy tiszta lelkiismerettel imádhassák Istenöket. Intette, hogy hitökkel, cselekedeteikkal és erényes életökkel adjanak feleletet az unitárius vallás felöl kérdezőknek.

Ugyanaz nap estve volt a megható találkozója a „M. N. College“ régebbi és újabb növendékeinek. Ezt az üdvös szokást ez előtt 3 évvel kezdték meg csak, még pedig a hitrokoni szeretet szorosabbá füzése s az ifjúkori barátság ápolása czéljából. Mintegy 70-en lehettünk az „Inns of Court Hotel“ czimü nagyszerü vendéglőben, hol kellemes társalgás, a régi idökre való visszaemlékezés és szebbnél szebb toasztok között mindenki egyikét töltötte a legkedvesebb estéknek. E találkozó már állandósítva van, s minden évben ismétlődik, még pedig nők is részt vesznek benne.

Junius 23-ka volt a mindenki által várva-várt nap. Ugyanis Dr. Martineau Jakab, a M. N. College igazgatója, volt tanítványai korábbi felkérésére, egy nagyhatásu, mély philosophiai és a theologia jelen állását feltüntetö beszédet tartott. A templom, hol papsága idejében prédikálni szokott, zsufolásig tele volt. Hát még milyen sokan nem férhettek bé?... A 40 év feloyása alatt kibocsátott tanítványai Nagy-Britaniából s Ir-

landból többnyire mind ott voltak. Jól esett lelkemnek, hogy magyarhoni tanítványai közül én is jelen lehettem. A mi számunkra a szószék előtti padok voltak fentartva, de a templomnak szinte felerészét elfoglaltuk. Dr. Martineau is nagyon meg volt hatva, a mint különböző koru tanítványai során végig nézett. Az „ékesen szóló öreg ember“ korunk legnagyobb bölcsésze és theologusa, a hallgatóságot magával ragadta s mindenki boldognak érezte magát, hogy még egyszer a mély vallásos érzelmek s eszmék legnagyobb mesterét hallgathatta.

Junius 24-én tartatott az ujonnan alkotott „Council Meeting“-nek első ülése. E testület teljesen megfelel a mi E. K. Tanácsunknak. A tanács tagjai egyházi és világi férfiakból állanak. A titkár utasítása szerint e volt a legkedvezőbb alkalom a budapesti ügyről részletesen beszélni. Az elnök szívélyes üdvözlése s egy pár folyó ügy elintézése után az elnök felhívására kimerítő felvilágosításokat adtam az általános unitárius viszonyokról Magyarországon, kapcsolatban az unitarizmus vázlatos történelmével. Elbeszéltem az ekklézsia megalakulásának körülményeit s nehézségeit, törekvéseit és áspiratióit; kiemeltém, hogy már 10 éve küzdenek az ottani atyafiak egy állandó papság felállításán s templom építésén s több ízben folyamodtak az E. K. Tanácshoz segítségért, de az, miután minden jövedelme nevelési czélokra felhasználódik, nem segíthette. Így történt, hogy az angol és amerikai hitrokhoz folyamodtak támogatásért; így jött létre a társulat titkára Ierson Henrik és püspökünk közötti levelezés, s végre a segítség megajánlása.

Kiemeltém a budapesti unitárius papság nagy fontosságát s missióját, mind az ottani lelkes és buzgó hivekre, mind pedig egész vallásközönségünkre nézve, de egyszersmind azt is kifejeztem, hogy missiónknak közvetlen és gyors eredményt nem tulajdonítunk, s tömeges átállást nem várunk; de a jövőben bizunk, hogy elveink, mint kovász a tésztát, mind inkább áthatják az egyházat. Jóllehet, hogy az idő szelleme most vallási reformokra nem kedvező, de azért a jövőre készen kell magunkat tartani s a budapesti missiót egyszer elkezdeni. Felemlítettem az E. K. Tanács s a budapestiek abbéli óhaját, hogy küldjenek képviselőt a megnyitandó isteni tiszteletre. Blazby nevű tanácsos egész lelkesüléssel mondotta erre, de küldünk, s arra fogunk igyekezni, hogy az tetemes összeget vigyen magával a templom-alapra. Én megköszönve azt, hogy a tanácsülésben való megjelenésre alkalmat adtak, s általában a magyar unitáriusok iránt tanúsított meleg rokonszenvéket, Chalmers András barátunk maga is bizonyosságot tett mindazokról, a miket én előadtam, s hathatós beszédben ajánlotta a budapesti ügyet a tanácstagok figyelmébe. Örömmel jelenthetem azt is, hogy a királyság különböző részeiből jelen volt papok megígérték, hogy az ügy érdekében felolvasásokat tar-

tanak. Továbbá a budapesti ügyre nézve megnyugtatóan mondhatom, hogy ámbár egy évre lett a segély intézményük szerint megszavazva, de a titkár és más befolyásos emberek határozottan biztosítottak arról, hogy ha életerő nyilvánul a budapestiekben, évről-évre szívesen fogják megadni.

Ez volt az utolsó hivatalos gyűlés, a melyen mint képviselő részt vettem, s melyen a rokonszenvet irányunkba ismételten a legnagyobb mérvben láttam nyilvánulni. Igen meglepett, különösen e tanácsülésben az a komolyság és gyorsaság, melylyel ügyeiket intézik. Ennek okát abban találom, hogy a dolgokhoz tárgyilagosan, személyes tekintetek nélkül, röviden és velősen szólnak.

Még a következőket kell felemlítenem, hogy mindennap ebédekre és estélyekre voltam elhiva, hol társadalmi uton szolgáltam ügyünket. Az amerikai követekkel többször találkoztam, s ők nekem azt az ígéretet tették, hogy úgy a budapesti ügy, mint a „Channing és Priestley“ tanári székek fentartására minden lehetőt megtesznek.

Junius 26-án találkoztam Brooke Stopford A-val, a közelebről az anglikán egyházból az unitáriusokhoz áttért hírneves szónokkal, ki maga is a budapesti egyház érdekében felolvasások tartását ígérte.

Junius 28-án hagytam el Londont, a hol a barátságunk, hitrokoni szeretetnek annyi megható jelével találkoztam. Visszatérő utamban újból meglátogattam francia barátainkat, kik hitrokoni üdvözlétüket küldik a magyar unitáriusoknak. Strassburgon, Stuttgárton, Münchenen és Bécsen keresztül július 8-án megérkeztem Budapestre, hol július 10-én egy gyűlésben Hajós János gondnok ur elnöklete alatt ottani hiveinknek, mint általuk is megbizott képviselő jelentést tettem. Július 12-én érkeztem meg Kolozsvárra. A fennebbiekben számot adtam eljárásomról. E küldetésem bár sok munkával és fáradsággal járt, de azért rám nézve kedves és emlékezetes. Én örömmel tettem mindent, a mit tehettem, s remélem, hogy a külföldi szabadelvű keresztények és a magyar unitáriusok közti testvéries viszonyt működésem által szilárdítottam. A bennem helyezett bizalmat megköszönve, mély tisztelettel maradok stb.